

ĮVADAS: *SIT VENIA VERBO*

Laisvas prekių, asmenų, paslaugų, kapitalo judėjimas yra vienas svarbiausių Europos Sąjungos steigimo sutarties principų. Šioje sutartyje yra nuostatų, įtvirtinusių ir individo judrumą socialinėje aplinkoje. Galima teigti, kad ES steigimo sutartimi kuriamos sąlygos vis mažesnei priklausomybei nuo nacionalinių valstybių. Išcentrintas judėjimas visų pirma kreipia siekti individualios saviraiškos ir asmeninės naudos. Skatinama judėti gręžiantis nuo lokalių į globalius centrus, kuriuose telkiasi ūkinė (gamybos, finansų, prekybos) ir administracinė galia. Europos Sąjungos ekonominėje erdvėje „laisvasis judėjimas“ tapo svarbiausia šio geopolitinio darinio sąlyga. Jos ir individualios laisvės-naudos primatą įtvirtinančios teisės nuostatų spaudimas formuoja naują europietišką tapatumą.

Mobilumo visuotinumas Vakarų Europos kultūrinėje erdvėje turėjo svarbos ir kitais laikotarpiais. Tačiau jo pobūdis ir poveikis buvo kitoks – lokaliai įcentrinantis. Vėlyvaisiais viduramžiais ir ankstyvaisiais naujaisiais amžiais Vakarų europiečių visuomenės irgi vadinamos „mobiliomis“.

Po savo šalis iš rezidencijos į rezidenciją ratavo valdovų dvarai. Su jais persikeldavo svarbiausios valstybės institucijos ir pareigūnai. Į valdovų dvarus spręsti kasdieninių reikalų, ieškoti teisingumo traukė pavaldiniai. Valstybinių ir tarpvalstybinių reikalų tvarkymas taip pat buvo susijęs su judėjimu. Patys valdovai dažniau susitikdavo pasienyje ir kur kas rečiau svečiuodavosi vieni pas kitus. 1429 m. Lietuvos didžiojo kunigaikščio, Lenkijos karaliaus, Šv. Romos imperatoriaus susitikimo vieta pasirinktas pasienio miestas Luckas. Tarp valdovų dvarų dažniau keliaudavo pasiuntiniai. Apie žinių perdavimą dideliu atstumu galima sužinoti Šv. Romos imperijos diplomato Valentino Saurmano von Jeltscho 1561–1562 m. iš Lenkijos karalystės ir LDK valdovo Žygimanto II Augusto Vilniaus dvaro imperatoriui Ferdinandui I siųstuose laiškuose.

Net atokiausių kampelių pavaldiniai rinkosi į luomų susirinkimus (*États généraux, Parliament, Landtag, Sejm*), kuriuose paskutinis žodis liko jų aukščiausiam siuzerenui (prac. *suzerain*). LDK seimų tradicijos ištakos siekia didikų ir bajorų suvažiavimą Salyne 1398 m. Kaip skirtingų vietovių didikus ir bajorus atstovaujanti institucija LDK seimas susiformavo 1492–1566 m. Tuo metu jis rinkosi 19 kartų Vilniuje, keturis – Brastoje, du – Gardine, po vieną – Naugarduke ir Minske. Tačiau ne vieta, o persona – valdovas su dvaru – buvo valstybinio gyvenimo centras. Valdovo elgesį, keliaudami po savo valdas, kartojo didikai (lot. *nobilis*).

Valdų ribos kito paveldint, perkant, įkeičiant, parduodant, mezgant giminystės ryšius, priimant valdovo suteikiamas valstybines pareigybes. Dažnai jų telkinys susidėdavo iš kintančių tarnybinių valdų, atsineštinės sutuoktinio dalies ir paveldimų valdų branduolio. Net sėkmingai kuriamam žemėvaldos dariniui grėsė išskaidymo, susmulkinimo pavojus. Paveldėtojai buvo linkę savarankiškai disponuoti palikimo dalimi. To vengiant siekta įteisinti paveldėjimo hierarchiją, kurioje nustumti jaunesnieji skatinti rinktis tarnybą valdovui, Bažnyčiai ar ieškoti laimės svetur.

12

XI–XV a. bežemiai kilmieji darė įtaką kolonizacijos procesams: Europos viduryje ir rytuose – slavų, baltų ir finų erdvei, o vakaruose ir pietuose – Pirėnų pusiasalio rekonkistai. Kaip XV–XVI a. karų rezultatas Prūsijos–Livonijos, LDK, Lenkijos karalystės pasienyje atsiradusios dykros apgyvendinimo procese dalyvavo už tarnybą valdas gavę didikai, bajorai, laisvieji. Rytiniuose šių politinių darinių pakraščiuose pramušgalviai jaunėliai bajoraičiai dėjosi prie kazokų ir ieškojo laimės „dykoje pole“ stepėse. LDK didikas kunigaikštis Dmitrijus Ivanovičius Vyšneveckis savo lėšomis senojo Dniepro vagos saloje Malaja Chortica pastatė forpostą prieš totorius ir turkus. 1557 m. šią tvirtovę sugriovę totoriai neįtarė, kad jos gynėjai taps Zaporozės Sečės kazokijos tradicijos užuomazga.

Žirgais, arkliais, jaučių traukiamas kinkiniais ar srovės nešamais sieliais, burliokų traukiamais ar irklais varomais upeivių laivais buvo galima pasiekti atokiausius Europos užkaborius. Vėjų genami buriniai laivai atvėrė jūros kelius į kitus žemynus – Afriką, Aziją, Ameriką, Australiją. Senojo Daugėliško seniūno šeimoje pasaulį išvydęs Andrius Rudamina kaip jėzuitų misionierius 1625–1630 m. darbavosi Indijoje ir Kinijoje. LDK etmono Kristupo Radvilos klientas Krzysztof Arciszewskis tapo Olandijos Vest Indijos kompanijos karininku ir dalyvavo 1629–1630 m., 1634 m., 1638 m. karinėse ekspedicijose Brazilijoje. Ten jis užsitarnavo admirolo laipsnį. Pirmojo New Amsterdamo (dab. Niujorkas) kvalifikuoto gydytojo ir pirmosios aukštesniosios lotynų mokyklos rektoriaus pareigas 1659–1661 m. ėjo kilmingasis lietuvis (*Nobilis Lithuanus*) Aleksandras Karolis Kuršius (*Alexander Carolus Curtius*).

Celibato suvaržytų Bažnyčios kunigaikščių ir gausaus dvasininkijos luomo atstovų netrikdė materialaus turto paveldėjimo klausimai. Tačiau Vidurio ir Rytų Europoje jie privalėjo būti mobilesni už savo kolegas vakaruose. Tai lėmė didelėms teritorijoms tenkantis mažesnis bažnyčių ir gausesnis parapijiečių skaičius. Taip pat atstumai tarp parapijų centrų ir vyskupų rezidencijų. Padėtį bandyta gerinti pasitelkus pamokslaujančių vienuolių ordinus – dominikonus, pranciškonus, augustijonus. Net ir mažesnis parapijų tinklo tankis davė gerų rezultatų – 1579 m. Žemaičių provincijos vizitacijoje Tarkvinijus Pekulas rašė apie penkių katalikiškųjų parapijų bendruomenių atstovų pastangas gauti kokybiškus dvasinius patarnavimus. Jų laikysena patvirtina krikščionybės gilėjimą ir ankstesnio dvasininkijos įdirbio vaisius. XVI–XVII a. reformacija ir

Katalikų bažnyčios reforma visų konfesijų dvasinininkiją vertė atsiverti parapijiečių lūkesčiams, tapti dar aktyvesne. Konfesijų konkurencija skatino aukštojo išsilavinimo siekiančio jaunimo ir iš svetur atvykstančių dėstytojų mobilumą. 1542 m. Prūsijos kunigaikščio įsaku įkurtas partikuliaras po kelerių metų išaugo į *Collegium Albertinum*, o po 18 metų – į liuteronišką Karaliaučiaus universitetą. Pirmaisiais šios mokyklos profesoriais paskirti LDK lietuviai – Stanislovas Rapolionis ir Abraomas Kulvietis. 1570 m. Vilniuje pirmoji LDK kolegija buvo įkurta jėzuitų. 1579 m. Abiejų Tautų Respublikos valdovo privilegija ji pertvarkyta į universitetą. Pirmieji mokyklos vadovai buvo atvykėliai iš Lenkijos: Jakubas Vujekas ir Petras Skarga.

Didikai senjorai (lot. *senior* – vyresnysis) buvo nepajėgūs aprėpti išskaidytų valdų administravimo ir tam pasitelkdavo sau pavaldžius vasalus, tarnybininkus (lot. *servitor*, *ministerialis*). Ankstyvaisiais naujaisiais amžiais imta formuoti sudėtingesnę asmeninių įsipareigojimo ryšių saistomą patrono (lot. *patronus* – gynėjas, globėjas) – klientų (lot. *clientes* – globotiniai) sistemą. Buvimas arčiau siuzereno – senjoro – patrono teikė galimybių išskirtinei malonei ar jos praradimo rizikai. Malonės suteikimas / nesuteikimas žymėjo socialinio mobilumo ribas: kiek leista pakilti ar nukristi. Kylant luominės visuomenės laipteliais fizinis mobilumas ne mažėjo, o augo. Tai susiję su pastangomis likti arčiau teikiančios galios – siuzereno, o kartu – įtvirtinti gautas savo teises.

Daugelį išjudindavo kariuomenės telkimas gynybai, puolimui ar jėgos demonstravimui, nes didžiąją jos dalį dar sudarė ne samdiniai, o pavaldiniai. Kariuomenės struktūra kaip veidrodis atspindėjo kintantį to meto visuomenės vaizdą. Aukščiausi kariuomenės vadovybės postai tekdavo ne visada gabiausiems, bet kilmingiausiems. Jie puikavosi geriausiai šarvais, ginklais, gausiausia asmenine palyda – smogiamaisiais daliniais. Būtent jų vežimai sudarydavo didžiausias karo žygius stabdančias vilkstines. Gausiausia kariuomenės dalis dar tebebuvo menkiausiai ginkluoti ir nelabai drausmingi šauktinių būriai. Kuo vėliau, tuo daugiau kilmingųjų, prakutusių bajorų linko ne rizikuoti savo asmenine gerove kovos lauke, o administruoti savo valdas ir nuo karo tarnybos atsipirkti pinigais. Augo samdomų profesionalių karių dalinių reikšmė. Vakaruose besikaunanti už algą, pasišiaušusi ietimis ar alebardomis, naudojanti šaunamuosius ginklus drausmingesnė pėstininkų rikiuotė nurungė sunkiašarvę raitiją. Vidurio ir Rytų Europoje judrūs sunkieji raiteliai toliau skynė pergales stepėse prieš kitus lengviau ginkluotus raitelius – turkus, totorius, kazokus, haidukus. ATR šie vilkų, leopardų kailiais apsisiautę ir sparnais su erelio plunksnomis už nugaros pasidabinę kariai vadinti husarais. Vengrijoje, Austrijoje, Vokietijoje, Prancūzijoje šis pavadinimas prigijo ne sunkiajai, bet lengvajai kavalerijai. Savos kariuomenės telkimas vietos gyventojams kėlė ne mažesnę siaubą nei svetimos atžygiavimas. Tuo metu buvo sunku vienoje vietoje sukaupti ir išsaugoti nesugedusį didesnę maisto, pašaro kiekį. Todėl pražygiavus net ir savai kariuomenei buvo prarandamos sunkiu darbu

įgytos išgyvenimui svarbios atsargos. Ilgesnis jos apsisistojimas vienoje vietoje grėsė badu. Ta pati problema iškildavo kokiam nors mieste apsisistojus valdovo dvarui. Tekdavo įvertinti vietovės ūkinį pajėgumą. Siekiant geriau priimti svečius, registruoti tinkami apgyvendinti namai ir jų šeimnininkai: Vilniuje – 1636 m., 1639 m., 1645 m., Varšuvoje – 1659 m., 1669 m. Pagyvėję užsakymai prabangos prekėms ir įprastoms paslaugoms ne visada atsipirkdavo. Pasiūla sukeldavo kasdienių produktų trūkumą ir kainas, o užsitęsęs brangymetis nuskurdindavo.

Fizinis judrumas užtikrino išlikimą ir kontrolę. Biurokratinis administravimo stilius prigijo iš lėto. Tam reikėjo lojalių valdovui raštingų, skaičiuojančių, turinčių vadybinių gebėjimų tarnautojų. Efektyvesniam valstybės valdymui būtina užtikrinti kontrolę ir vertinti esamą padėtį. Todėl siekta žinoti, kiek yra mokių ir nemokių pavaldinių, kiek ir kokios vertės turta jie valdo, kokia turto dalis teko valdovui ir kaip jis naudojamas, kokių karinių potencialu disponuojama ir kaip greitai vyksta mobilizacija. Centralizuotas valdymas skiriamais pareigūnais, jų rotacija, jiems pavesto turto apskaita nuosekliai diegtas Vakarų Europos struktūroje prie Baltijos – Vokiečių ordino valdose. XIV–XVI a. Didžiojoje valsčių knygoje, Mažojoje valsčių knygoje ūkinę ir karinę padėtį fiksuoja kruopščiai surinkti visų komtūrijų inventoriai. Jie būdavo sudaromi prieš kitur perkelti komtūrus, pflėgerius, fogtus. Činšų, lokalių valsčių knygos, šauktinių sąrašai atskleidžia jų sudarymą inicijavusių institucijų intenciją gauti išsamią informaciją ir kontroliuoti esamą padėtį. 1528 m. LDK valdovo Žygimanto Senojo paskatintas kariuomenei išstatomų raitelių surašymas padėjo įsivertinti bendrą – 5 730 karių ir atskirų vietovių – kilmingų giminių karinį potencialą. 1537 m. ir 1538 m. Lietuvos didžiajam kunigaikščiui tiesiogiai pavaldžių Žemaičių žemės valsčių valstiečių ir miestelėnų prievolių surašymas parengė dirvą ūkinei reformai. Surašinėjimo praktika reikalavo asmeninio pareigūno ir tarpinstitucinės informacijos judėjimo. XVI–XVII a. informacijos plėtra suintensyvėjo kuriantis pašto sistemoms, kurios buvo prieinamos platesniems visuomenės sluoksniams. 1562 m. atidaryta pašto vežimų linija Venecija–Viena–Krokuva–Vilnius. Laiškas tarp Krokuvos ir Vilniaus keliaudavo septynias dienas. Pasikeitimui dalykine informacija, įdomiomis naujienomis, įvairių įvykių vertinimais reikšmingas spausdinimo technikos plitimas.

XV–XVII a. įsibėgėjantis pramonės vystymas, miestų augimas, laivybos intensyvėjimas, užjūrio teritorijų kolonizacija Europos vakaruose skatino pirminių žaliavų – javų, sūdytos mėsos, linų, kanapių, vilnų, medienos, pelenų, odų paklausą. Vis daugiau maisto reikėjo didėjančioms miestų bendruomenėms, laivų įguloms ir užjūrio kolonistams. Išskirtus didelius miškų plotus, stigo medienos malkoms, namų ir laivų statybai, pelenų gamybai. Miškų mažėjo plečiant arimus, pasėlius ir ganyklas. Kanapės buvo pagrindinė žaliava virvių gamybai, o šių ypač daug naudota burlaivių take-lažui. Linų pluošto ir vilnos verpalų trūko tekstilės manufaktūroms. Audinių paklausą skatino ne tik prekyba siūtais drabužiais, bet ir būtinybė burių drobei. Būta didelės

odos dirbinių naudojimo sričių įvairovės – nuo dokumentams skirto pergamento, aukštų raitelio batų, žirgo balno, vynmaišio ir krepšio, gelumbinio švarko, perpetės ir diržo iki vežiko botago ar makšties ginklui. Gamintojus vakaruose pasiekdavo išdirbta oda ar iš rytų atvaryti galvijai.

Didžiulė žaliavų paklausa Europos vakaruose kreipė žvilgsnį į jų turtingus regionus žemyno viduryje, rytuose ir šiaurėje. Čia netrukus įsitikinta orientavimosi į Vakarų poreikius nauda. 1616 m. už grūdus Gdanske mokėta dvigubai daugiau nei Lietuvoje. Gdanskas, Karaliaučius, Ryga išaugo į didžiausius Baltijos rytinės pakrantės megapolius, per kuriuos javai, linų ir kanapių pluoštas, mediena, mėsa, oda, jaučiai iš Lenkijos, LDK, Prūsijos, Livonijos plūstelėjo į Nyderlandus, Angliją, Prancūziją. Vyslos, Nemuno–Neries, Dauguvos upės tapo prekybos tranzito arterijomis. Greta pagrindinių vidaus vandenių ir sausumos kelių augo karčemų, miestelių, miestų tinklas. Persiorientavimo į Vakarų rinką procesas Vidurio ir Rytų Europoje paskatino radikalią ūkio pertvarką kaimo vietovėse. XV–XVI a. Prūsijos, Livonijos, LDK, Lenkijos administratorių pastangas kreipti laisvų valstiečių srautą dykroms kolonizuoti pamažu keitė pastangos koncentruoti ir sulaukyti darbo jėgą įvaldytoje teritorijoje. Imtasi priemonių pakeisti jų statusą. 1507 m. priklausomi Livonijos valstiečiai prarado laisvųjų teisę nešioti ginklus. Valstiečiams turėti ginklų uždraus ir pirmasis Prūsijos kunigaikštis. Siekiant didesnio pelno, ekstensyvaus ūkininkavimo būdai diegti pasitelkus apskaitą ir keliaujančius tarnautojus. 1529 m. savo instrukcijoje didžiojo kunigaikščio dvarų valdytojams Lietuvos didysis kunigaikštis nurodė permatuoti ir perskirstyti kaimus taip, kad vienam ūkiui būtų skirta po valaką žemės. 1547–1557 m. jos pagrindu pradėta Didžioji valakų reforma, kuri pakeitė kultūrinį šalies kraštovaizdį. Jos metu buvo perkraustomos sodybos, pertvarkomi kaimai ir dvarai. Įsigalėjęs trilaukis, palivarkinis ūkis užvėrė valstiečio judėjimą priskirto dvaro ribose. Valdovų iniciatyva buvo perimta smulkesnių žemvaldžių.